

برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی

تاریخ دریافت مقاله: آذر ۱۳۹۸

تاریخ پذیرش مقاله: دی ۱۳۹۸

حسین کریمی^۱، رمضان جهانیان^۲

^۱ دانشجوی دوره دکترای، مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج

^۲ هیئت علمی و دانشیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج

نویسنده مسئول:

حسین کریمی

چکیده

برنامه‌ریزی از ارکان مدیریت و از جمله وظایف اصلی و راهنمای مدیران است. در اسلام، منظور از سعادت و کمال حقیقی انسانها که هدف نهایی همه انبیاء و امامان و عامل قرب و رضای الهی بشمار می‌رود، هدایت انسان به سوی بندگی خدای یگانه و برقراری قسط و عدل (که از مصادیق خدمت به مردم است) می‌باشد. در نتیجه تمام برنامه‌ریزی‌ها به آن اهداف ختم خواهد شد. در این مقاله سعی شده است که ضرورت، فواید و اصول حاکم بر برنامه‌ریزی اسلامی مورد بررسی قرار گیرد. قرآن و احادیث معصومین (ع) بیانگر ضرورت و فواید برنامه‌ریزی است. به علاوه، دین اسلام تمام اعمال انسانی را که به عنوان واحد سازمان آخرت‌گرا و تکلیف مدار به شمار می‌رود و شامل فعالیت‌های فکری و شناختی- رفتار فردی و اجتماعی و حوزه روانی و عاطفی است، در قالب احکام مشخص می‌کند. بنابراین تمام اصول حاکم بر برنامه‌ریزی در چارچوب احکام اسلامی قابل تبیین است.

کلمات کلیدی: برنامه‌ریزی، احکام، آخرت‌گرایی، تدبیر، مدیریت زمان.

۱- مقدمه

بررسی تاریخی زندگی بشر، نشان می‌دهد که انسانها در تهیه نیازها و احتیاجات خود همیشه محتاج نوعی برنامه‌ریزی بودند. بطوری که می‌توان ادعا کرد برنامه‌ریزی به منزله جزئی از فطرت بشر است. کاستی‌های عقل بشری و لزوم مهار امیال و هوس‌های انسان که صرفاً با امر و نهی‌های عقلی، مهار نمی‌شود، نیاز به اوامر و نواهی الهی از طریق انبیاء را اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. از دیدگاه اسلامی، قابل فرض نیست که جامعه‌ای بدون تعالیم وحی بتواند در مسیر صحیحی گام بردارد (دیرباز، ۱۳۸۰). برخلاف دیدگاه مادی که هدف نهایی و اصالت را به برخورداری بیشتر از امکانات مادی می‌دهد، در مدیریت بر مبنای نظام ارزش اسلام، برخورداری از امکانات مادی تنها هدفی متوسط یا وسیله به حساب می‌آید و آنچه حقیقت انسان و بعد اصیل و جاودانی و فنا ناپذیر وجود انسان به حساب می‌آید، همان بعد معنوی و روح انسان و سرای آخرت است (مصباح یزدی، ۱۳۸۱: ۲۷۲). مکتب اسلام به عنوان دین جامع به ابعاد گوناگون مادی و معنوی انسان می‌نگرد و برنامه زندگی مسلمانان را در جهت رسیدن به سعادت و کمال حقیقی و جاودان در آخرت، تنظیم می‌کند (زارعی‌متین، ۱۳۸۰ ص ۱۷۹).

در مدیریت اسلامی، منظور از سعادت و کمال حقیقی انسانها که هدف نهایی همه انبیاء و امامان و عامل قرب و رضای الهی بشمار می‌رود، هدایت انسان به سوی بندگی خدای یگانه و برقراری قسط و عدل (که از مصادیق خدمت به مردم است) می‌باشد و در نتیجه تمام برنامه‌ریزی‌ها به آن اهداف ختم خواهد شد. رسیدن به این اهداف در سطح فردی و اجتماعی بدون برنامه‌ریزی جامع و دقیق در قالب انواع برنامه‌های متناسب راهبردی، تاکتیکی، عملیاتی، توسعه‌ای و جاری، بلندمدت، میان‌مدت و کوتاه‌مدت میسر نخواهد شد. برنامه‌ریزی از ارکان اصلی مدیریت علوی است و مطالعه خطبه‌ها و نامه‌های امام علی (ع) در نهج‌البلاغه هم اهمیت آن را تایید می‌کند. مدیران جوامع اسلامی بایستی از تبعیت از جهت‌گیری آن حکومت حق‌طلب و اصول‌گرا که تا ابد زنده است، غفلت نورزند. در این مقاله از آیات قرآن و احادیث معصومین، از جمله رهنمودهای حضرت علی (ع) که گنجینه غنی از مباحث اسلامی است به عنوان پایه اصلی مباحث اسلامی بهره می‌بریم. در این چارچوب، پس از تعریف برنامه‌ریزی و جایگاه آن در مدیریت اسلامی، به تشریح ضرورت، فواید و اصول حاکم بر برنامه‌ریزی می‌پردازیم.

۲- ادبیات نظری و پیشینه تجربی

اگر بخواهیم تعریفی از مدیریت اسلامی داشته باشیم، می‌توانیم بگوییم «شیوه بکارگیری منابع انسانی و امکانات مادی، برگرفته از آموزه‌های اسلامی برای نیل به اهداف متأثر از نظام ارزشی اسلام است». پیامبر اسلام که خود الگوی تمام مسلمانان در همه زمینه‌ها می‌باشند، در حدیث ثقلین به معرفی الگوهای پس از خود برای مسلمین می‌پردازند «همانا در بین شما مسلمان دو چیز گران‌بها گذاشتم. کتاب خدا، قرآن و اهل بیتم. پس همانا این دو جدا نمی‌شوند تا اینکه بر حوض وارد شوند».

می‌توان گفت که در تمام مراحل تصمیم‌گیری و اجرای تصمیمات باید اصول اعتقادی اسلام را در نظر گرفت و از تعالیم اسلامی از قبیل قرآن کریم به عنوان یک کتاب آسمانی انسان‌ساز و همچنین احادیث و روایت موجود از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و اله) و ائمه اطهار (ع) استفاده نمود و مضامین آن‌ها را به عنوان پاسخ‌هایی مطرح شده در علم مدیریت تلقی نماییم و ضمناً سیره امامان معصوم (ع) را نیز به عنوان سنت عملی مورد توجه قرار دهیم و بدین ترتیب، مطالب به دست آمده به عنوان راه حل‌های ارائه شده از طریق دین برای مسائل مدیریت، تنظیم و تدوین گردد و به عنوان مدیریت اسلامی عرضه شود (علیمردانی، ۱۳۹؛ ۸۵ و ۸۶).

۱-۲- ضرورت مدیریت از دیدگاه اسلام

ضرورت مدیریت از دیدگاه اسلام در آیات قرآن مطرح گردیده است از آن جمله در سوره اعراف آیه ۱۴۲ می‌خوانیم «وَ عَدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَ أَنْمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فِتْمٍ مِيقَتِ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَ قَالَ مُوسَىٰ لِأَخِيهِ هَارُونَ أَخْلَفْنِي فِي قَوْمِي وَ أَسْلُحْ وَ لَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ؛ و با موسی ۳۰ شب وعده گذاشتیم و آن را با ۱۰ شب دیگر تمام کردیم تا آنکه وقت معین پروردگارش در ۴۰ شب به سرآمد و موسی (هنگام رفتن به کوه) به برادرش هارون گفت: در میان قوم من جانشینم باش و اصلاح کن و راه فساد را پیروی مکن» (ناطقی‌پور، ۱۳۹۱؛ ۱۵ و ۱۶).

۲-۲- اهمیت مدیریت در قرآن کریم

«يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا»؛ ترجمه این آیه چنین است: «روزی که هر گروهی از مردم را با رهبران و پیشوایانشان فرا می‌خوانیم، پس هرکس نامه عملش به دست راستش داده شود، آنان نامه خود را (با شادی و سرور) می‌خوانند و سر سوزنی بر آنان ظلم نخواهد شد. هر انسانی در امور فکری و اجتماعی، رهبری را انتخاب کرده، او را سرمشق خود قرار می‌دهد و در امور زندگی از او پیروی می‌کند. قرآن در این آیه می‌فرماید «در قیامت نیز افراد با همان پیشوایان محشور می‌شوند، زیرا آخرت تجسم همین زندگی دنیاست. اگر رهبر فکری او، امام نور و هدایت باشد، او نیز اهل نجات و بهشت است و اگر رهبر او، فردی فاسد و گمراه باشد، او نیز در قیامت اهل دوزخ خواهد بود». ادامه آیه می‌فرماید «البته در دادگاه قیامت براساس عدل الهی، داوری می‌شود و هیچ‌کس به اندازه سر سوزنی مورد ظلم قرار نمی‌گیرد».

۲-۳- اصول و ارکان مدیریت از دیدگاه اسلام

برنامه‌ریزی، ضرورت برنامه‌ریزی یا استراتژی در اسلام تا حدی است که حتی در زمینه‌های جزئی و کوچک هم بدان سفارش شده است و در قرآن و متون اسلامی نمونه‌های فراوانی از این برنامه‌ریزی را می‌توان مشاهده کرد. امام علی (علیه السلام) می‌فرماید: «أَعْقَلُ؟ أَنْظَرُ فِي الْعَوَاقِبِ؛ داناترین مرد کسی است که آینده را بهتر ببیند». سازماندهی: اهمیت سازماندهی تا اندازه‌ای است که امام علی (علیه السلام) آن را یکی از نشانه‌های خردمندی می‌دانند. ایشان در پاسخ به این سؤال که درخواست کردند فرد خردمند را برایشان وصف کنند فرمودند «هو الذی وضع الشی مواضعه فکان ترک صفته صفته له، اذا کان باختلاف وصق العاقل» یعنی نادان برخلاف خردمند هر چیزی را در جای خودش قرار نمی‌دهد. این بحث امروزه تحت عنوان ارتباط و تعامل سازمان‌ها با یکدیگر مطرح می‌شود. وقتی مدیریت فعالیت‌ها را سازماندهی می‌کند امور هماهنگ می‌شوند. سازماندهی سبب شفاف‌سازی، تقسیم‌بندی، آماده‌سازی، ایجاد تشکیلات، توسعه، مرتبط‌سازی و استقرار اختیار می‌گردد. حضرت علی (علیه السلام) فرمودند «کارهای منظم را کارهای نامنظم و نامرتب ناپود می‌کند»، با دقت در فرمایش حضرت مشخص می‌شود که نه تنها تشکیلات لازم و ضروری است بلکه نبود آن مضر نیز می‌باشد. هماهنگی را به عنوان نخستین اصل سازماندهی شناخته و سایر اصول سازماندهی را زیر شاخه‌ای از هماهنگی تلقی می‌نمایند.

هدایت و رهبری: آنچه امروزه تحت عنوان رهبری مطرح است، جایگاه ویژه‌ای را فراتر از کاربرد سیاسی آن در امور دولتی، بازرگانی، صنعتی و از همه مهم‌تر مدیریت علمی به خود اختصاص داده است. در زمینه مدیریت، رهبری، اصلی تفکیک ناپذیر از مدیریت است؛ زیرا اگر بپذیریم که رسالت مدیر اسلامی بر اساس تعالی و تولید است، تعالی انسان‌ها جز با برخورداری از صفات رهبری میسر نیست. به عبارت دیگر، افزایش تولید و تکامل کمی و کیفی آن جز با حضور یک مدیر رهبر امکان پذیر نیست.

می‌توان در اهمیت هدایت‌گری و رهبری به این جمله امام علی (ع) اشاره کرد که حضرت علی (ع) در خطبه ۴ به کمیل می‌فرماید «موقعی که در تاریکی گمراهی و نادانی بودید به سبب ما هدایت شدید و به راه راست قدم نهادید و بر کوهان بلندی سوار شدید و به واسطه ما از تیرگی شب‌های آخر ماه داخل روشنایی صبح گردیدید».

نظارت و کنترل: یک مدیر اسلامی همواره باید در جریان کارهای انجام شده قرار گیرد تا چنانچه اشکال یا انحرافی پیش آمد قبل از اینکه عملیات خاتمه یابد یا زبانی متوجه سازمان گردد جلوی آن را بگیرد. مدیر دقیقاً باید بداند کدامیک از کارکنان کارش را درست و کدامیک ضعیف انجام می‌دهد تا بتواند افراد فعال را تشویق و افراد کم کار را تنبیه کند. امام علی (علیه السلام) به مالک می‌فرماید «به جزئیات کارهای عمال رسیدگی کن، بازرسان مخفی راستگو و وفادار بر آن‌ها بگمار که بازرسی محرمانه آن‌ها را به امانت و درستی و ارفاق با رعیت وادار کند و از (شر) دستیاران مصون دارد».

هماهنگی و ارتباطات: یک مدیر برای موفقیت خود و سازمانی که در آن مدیریت می‌کند باید جریان ارتباطات را همانند جریان خون در بدن، در سازمان خود به کار اندازد و نباید ارتباط خود را با مردم قطع کند. امام علی (علیه السلام) به فرماندار خویش در مکه می‌نویسد «از ارباب حاجت که خواستار ارتباط با تو است خویشتن را پنهان مکن که هر آینه اگر در نخستین بار که مراجعه می‌کند از درگاہت رانده شود چنانچه بعد از آن هم نیازش را برآورده سازی ستوده نخواهی بود».

۴-۲- پیشینه تجربی

آقای و شاه‌بازاده (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان "برنامه‌ریزی در اسلام" نشان دادند برخورداری از توفیق الهی، اعتقاد به امکان حل مشکل، استفاده از تجارب دیگران و مشورت از لوازم برنامه‌ریزی آرمانی در مدیریت اسلامی می‌باشد. عترت‌دوست (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان "جایگاه برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی از منظر آیات و روایات" نشان داد همانند مدیریت غیردینی، ضرورت برنامه‌ریزی مناسب امری موکد و مورد توجه است. بعلاوه، از عمده‌ترین اصول در برنامه‌ریزی مطلوب مدیریت اسلامی مطابق آیات و روایات، می‌توان ظرافت و دقت، آینده‌نگری، تفکر و اندیشیدن، اولویت‌بندی کارها و زمان‌بندی مناسب را نام برد.

فلاح‌زاده و علی‌اکبری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان "شیوه و روش حضرت علی (ع) در جامعه اسلامی عصر خلفا" نشان دادند که علی (ع) در دوران ۲۵ ساله قبل از خلافت خود در برنامه‌های خویش کوشیدند در قالب مشاوره‌های نظامی، سیاسی، علمی و قضایی برای حفظ دین و ثبات جامعه نوپای اسلامی به ایفای نقش پردازد.

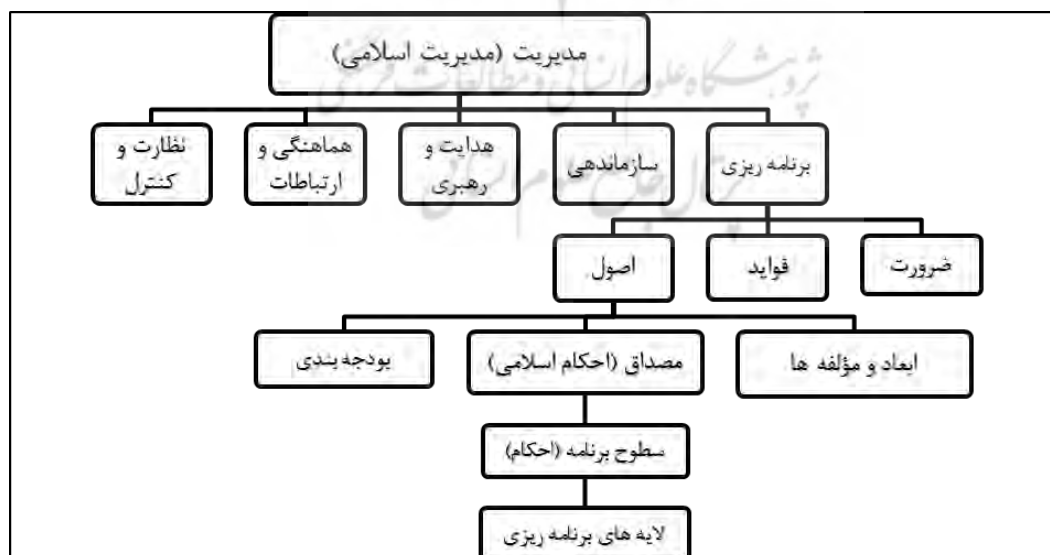
بهارستان (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان "مطالعه تطبیقی مدیریت اسلامی و مدیریت رایج" نشان دادند مبدأ جهان بینی در مدیریت اسلامی، وحی و الهام است که ارزش نظری و عملی دارد و علاوه بر اهداف وسایل و روشها نیز باید صحیح و الهی باشد و هدف غایی انسان است، و نه سازمان. ولی مبدأ جهان بینی در مدیریت رایج، حس و تجربه و آزمایش است که فقط ارزش عملی دارد و هدف وسیله را توجیه می‌کند و هدف غایی سازمان است، نه انسان.

اخوان، حسنی و ایدلخوانی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان "مدل ترکیبی رویکردی مناسب برای مواجهه با بحرانها" نشان دادند، اقتصاد مقاومتی راهکار مناسب برای مقابله با بحرانها در جمهوری اسلامی ایران است. آنها بیان کردند که با پیاده‌سازی مدیریت دانش در سازمانها، علاوه بر تولید ثروت از دانش در سازمانها پلی برای دستیابی و تحقق اقتصاد مقاومتی می‌توان بنا کرد.

رفیعی، علی‌احمدی، موسوی و کرمانی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان "اخلاق ثمره پارادایم مدیریت اسلامی" نشان دادند توجه به خلقت و شناخت انسان بنیان کار، حساب می‌شود و تئوری الگوی رهبری و برنامه‌ریزی اخلاق‌مدار (نگاه خوش‌بینانه و خیر اندیشانه) را ارائه کردند.

۵-۲- چارچوب مفهومی تحقیق

از آنجا که رکن اصلی مدیریت اسلامی، برنامه‌ریزی است. در ادامه تلاش می‌شود تا ضرورت، فواید و اصول حاکم بر برنامه‌ریزی اسلامی را در سازمان‌های آخرت‌گرا مورد بحث و بررسی قرار داد. لذا چارچوب مفهومی مقاله حاضر در قالب نمودار زیر خلاصه شده است. در ادامه طبق چارچوب طرح شده، به بحث و بررسی پیرامون می‌پردازیم.

۳- بحث و بررسی**۳-۱- تعریف برنامه‌ریزی**

صاحب نظران مدیریت تاکنون تعاریف متعددی در این زمینه مطرح کرده اند که برخی از مهمترین آنها به شرح زیر است:

- برنامه‌ریزی تصویر روشنی از هدف، نوع فعالیت‌ها، ابزار و روش‌های موردنیاز به منظور دستیابی به آن است (زارعی‌متین، ۱۳۸۰، ۱۷۹).
 - برنامه‌ریزی عبارت است از تجسم و طراحی وضعیت مطلوب در آینده و یافتن وساختن راهها و وسایلی که رسیدن به آن را فراهم می‌سازد (رضائیان، ۱۳۸۰).
 - برنامه‌ریزی عبارت است از فراگرد تعیین و تعریف اهداف و تدارک دقیق و پیشاپیش اقدامات و وسایلی که تحقق اهداف را میسر می‌کند. اقدامات و وسایل موردنیاز عبارت اند از: پیش‌بینی روش‌ها، زمان و مکان، منابع و افراد (علاقه‌بند، ۱۳۷۵).
 - برنامه‌ریزی به اقدام افراد جهت می‌دهد. برنامه‌ریزی کمک می‌کند تا از میان روش‌های ممکن به هدف، بهترین، آسان‌ترین، کم هزینه‌ترین آنها انتخاب شود (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶).
 - «انتخاب راه و روشی مناسب، برای بهتر رسیدن به هدف» (تقوی، ۱۳۸۰، ص ۸۰).
- به طور کلی، فصل مشترک تعاریف برنامه‌ریزی عبارت است از: «تعیین اهداف و پیش‌بینی راه‌های دستیابی به آنها در دوره زمانی مشخص و با هزینه معین».

۳-۲- ضرورت برنامه و برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی

امروزه برنامه‌ریزی موفق، قدرت و مؤلفه‌ای تعیین‌کننده است که لزوماً همگان در برخورداری از آن یکسان نیستند. یک مدیر اسلامی موفق کسی است که از قدرت برنامه‌ریزی بهره کافی برده باشد، که آن نیز با استفاده از تعالیم و تجارب دینی، تجربیات شخصی و استفاده از تجارب دیگر کارشناسان انجام می‌پذیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۶۷: ۵۲). در ابتدا، برنامه انتخاب مدیر جامعه اسلامی را از دیدگاه اسلام به دلیل اهمیت و اثری که در برنامه‌ریزی دارد بررسی می‌کنیم. چرا که تواناییها و دیدگاه‌های اوست که در نوع و جهت برنامه‌ریزی و در نتیجه در کارایی و اثربخشی سازمان تاثیر و نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

مسئله غدیر و تعیین حضرت علی (ع) به عنوان ولی امر امت اسلامی (امیرالمومنین) از جانب پیامبر اکرم (ص) بیانگر چند مطلب است. اولاً، در اسلام مسئله مدیریت جامعه، اهمیت دارد و یک موضوع بی‌اعتنا و رها نیست. ثانیاً، صفات و ویژگی‌های شاخص مدیر شایسته در یک جامعه اسلامی را بیان می‌کند (سبحانی، ۱۳۹۴، ص ۳۲). تعیین علی (ع) که در عین سلامت، مظهر تقوا، علم، شجاعت، فداکاری و عدل در میان صحابه پیامبر است، ابعاد این مدیریت و نظر اسلام در مورد اهم ویژگی‌های مدیر جامعه را روشن می‌کند. مسئله غدیر یعنی گزینش انسان شایسته برای مدیریت جامعه. ثالثاً، خداوند متعال در سوره آل عمران می‌فرماید که نباید سرپرست و مدیران مؤمنان، از غیر خودشان (غیر مؤمنان) انتخاب شود (لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ (آل عمران، آیه ۲۸) بیانگر قاعده نفی سبیل است. در جامعه اسلامی، ایمان شرط اصلی برای انتخاب مدیر و سرپرست است و اصولاً پست‌های کلیدی (همچون مدیریت) نباید به افراد بی‌ایمان واگذار شود، چون امکان سوء استفاده در این سمت‌ها فراوان است. رابعاً، آیه وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا (بقره، آیه ۱۲۴) اشاره به این دارد که واگذاری مسئولیت‌ها و پست‌ها به افراد بصورت تدریجی و پس از موفقیت در مراحل مختلف باشد (ارتقای تدریجی). برای منصوب کردن افراد به مقامات، گزینش و آزمایش لازم است. چنانکه خداوند برای انتصاب حضرت ابراهیم به امامت، او را چندین مرحله آزمود (تناسب شغل و شاغل، ارتقای تدریجی پس از کسب دانش و تجربه).

ضرورت و اهمیت برنامه‌ریزی از نگاه آیات و روایات (ضرورت‌های ایجابی و سلبی برنامه‌ریزی) نیز قابل تأمل است. در هرم وظایف مدیریت، عنصر برنامه‌ریزی به دلیل وجود عوامل کلیدی (اهداف- روشها- بودجه و زمان) در آن به نوعی اسکلت و استخوان‌بندی و ارکان مدیریت را تشکیل می‌دهد به نحوی که در سایر وظایف مدیران، کارایی و اثر بخشی سازمان نقش مهمی دارد. علی (ع) می‌فرماید؛ عمل‌کننده بدون آگاهی و برنامه چون رونده‌ای است که در بیراهه می‌رود. پس هرچه شتاب می‌کند از هدفش دورتر می‌شود. پس باید بدرستی بنگرد که آیا رونده راه مستقیم است یا واپس‌گراست؟ (اصول کافی، ج ۱، ص ۴۳).

در واقع، ضرورت برنامه‌ریزی مسئله‌ای عقلی است و بلا تکلیفی مدیران را کاهش می‌دهد. روشن است که اقدام به هر کاری بدون بررسی جوانب گوناگون آن، موفقیتی نخواهد داشت. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «و چه بسیار اقوامی که ثروتشان آنها را به بدمستی کشاند و از مسیر معقول خارجشان کرد و به نابودی و هلاکتشان انجامید!» از این رو مدیران اسلامی باید همزمان با بهبودی وضع اقتصادی، به موازات آن زمینه روانی و فرهنگی مساعد آن را هم با برنامه‌ریزی فراهم کنند چرا که فرهنگ و اقتصاد وابستگی عمیقی دارند و برای دستیابی به نتایج بهتر باید برنامه‌ریزی به گونه‌ای باشد که حرکت فرهنگی در جهت تحقق ارزش‌های اخروی در جامعه باشد (نقی‌پور فر، ۱۳۸۱: ۱۰۵).

امام علی (ع) فرموده‌اند: آفت مدیریت و فرماندهی، سبک و سیره بد است (غرر الحکم و درر الکلم: ۲۷۸). همچنین فرموده‌اند: «بقای مناصب و دولت‌ها، (به واسطه برنامه‌ریزی و) چاره‌اندیشی در امور است» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹: ۱۳۳۴).

۳-۳- فواید برنامه‌ریزی

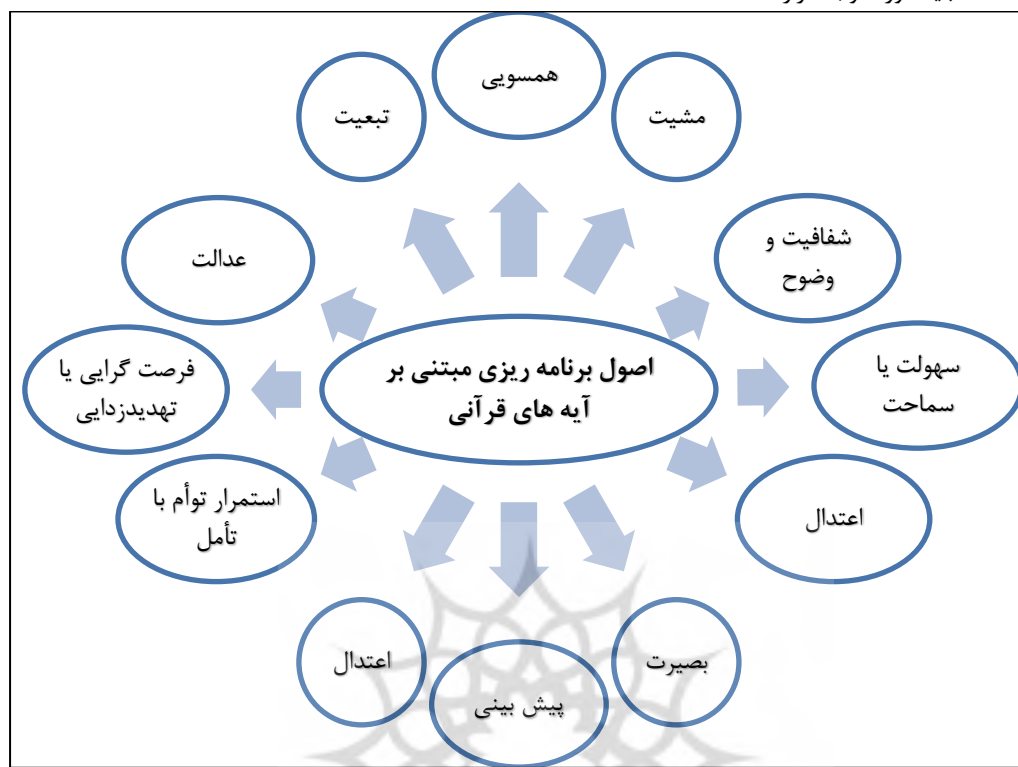
حضرت علی (ع) فواید برنامه‌ریزی و آثار مثبت آن را به شرح زیر بیان کرده است:

- کمک به تصمیم‌گیری اثربخش که موجب افزایش بهره‌وری می‌شود.
- امیرمؤمنان (ع) می‌فرماید: اساس تصمیم‌گیری دوراندیشی و نتیجه آن پیروزی است (آمدی، ۱۳۶۶، حدیث ۳۰۹۵). استفاده بهینه از منابع و امکانات سازمان‌ها به برنامه‌ریزی دقیق و منسجم بستگی دارد. امیر مؤمنان (ع) معتقد بود که برنامه‌ریزی صحیح و اصولی زمینه‌ساز افزایش امکانات و سودآوری است. در حالی که «سوء تدبیر» موجب از دست رفتن امکانات و سرمایه می‌شود (همان: حدیث ۴۸۳۳). همچنین از سخنان آن حضرت است که با برنامه‌ریزی نیکو، فقر (و کمبود امکانات) وجود نخواهد داشت. (همان: حدیث ۱۰۹۲۰) و (اللیثی الواسطی، ۱۷۶: ۲۲۷۵ و ۵۴۴). در روایت دیگر امام علی (ع) فرموده‌اند: «برنامه‌ریزی خوب به همراه امکانات به مقدار نیاز، کارسازتر از امکانات زیاد همراه با اسراف است» (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج ۷۵: ۱۲).
- جلوگیری از اشتباه و لغزش که موجب مصونیت از پشیمانی می‌شود.
- از آثار مثبت برنامه‌ریزی آینده‌نگری و بررسی جوانب و پیامدهای ناشی از تصمیم‌گیری‌ها و فعالیت‌های سازمان است تا بدین وسیله سازمان را از آثار تصمیمات اشتباه حفظ کنند. حضرت علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: تدبیر و برنامه‌ریزی قبل از انجام دادن کار انسان را از پشیمانی و لغزش در امان و مصون نگه می‌دارد (آمدی، ۱۳۶۶: حدیث ۱۴۱۷) و (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶: ۲۸) (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج ۶۸: ۳۳۸). برنامه‌ریزی غیراصولی نه فقط کمکی به پیشرفت سازمان نمی‌کند، حتی ممکن است باعث شکست و فروپاشی آن شود. حضرت علی (ع) به این مسئله توجه داشته و می‌فرماید: برنامه‌ریزی نامناسب موجب هلاکت و فروپاشی است (آمدی، ۱۳۶۶: حدیث ۵۵۷۱).
- مقابله با تهدیدات و در نتیجه موجب آرامش درونی است.
- اگر سازمان‌ها بتوانند مشکلات خود را پیش‌بینی کنند و برای مواجهه با آنها برنامه مشخصی داشته باشند، موفقیت آنها در حل مسائل و مشکلات افزایش خواهد یافت. امام علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: همانا کسی که بدون عاقبت‌اندیشی در کارها وارد شود، قطعاً خود را در معرض مصیبت‌ها و مشکلات سنگین قرار داده است (آمدی، ۱۳۶۶: حدیث ۲۷۷۷). از جمله آثار مثبت برنامه‌ریزی و آینده‌نگری عکس‌العمل مناسب در مقابل تهدیدات و در نتیجه در امان ماندن از عواقب و پیامدهای ناخوشایند آن است. حضرت علی (ع) می‌فرماید: با آینده‌نگری و برنامه‌ریزی، ایمنی از تهدیدات و نابودی‌ها حاصل می‌شود (همان: حدیث ۴۸۳۳). برنامه‌ریزی صحیح موجب اطمینان و آرامش قلبی است و از بروز ناهنجاری‌های رفتاری و آشفتگی‌ها جلوگیری می‌کند. حضرت علی (ع) می‌فرماید: آینده‌نگری موجب اطمینان و آرامش قلب می‌شود (حکیمی و دیگران، ۱۳۸۶).

۳-۴- اصول برنامه‌ریزی

۱-۳-۴- ابعاد و مولفه‌ها و نظریات برنامه‌ریزی اسلامی

از نظر قرآن کریم اصول برنامه‌ریزی در سطوح فردی و سازمانی در قالب ۱۲ اصل معرفی شده که برنامه‌ریزان و مجریان برنامه‌ها باید مورد توجه قرار دهند.

در ادامه به شرح برخی از آنها می‌پردازیم.

اصل تبعیت و همسویی: قرآن کریم دارای نقش راهبردی است که ترسیم‌کننده چشم‌انداز زندگی فردی و سازمانی است و تمامی برنامه‌های تاکتیکی و عملیاتی در سطح فردی و سازمانی باید از آن به عنوان برنامه‌راهنما (بایدها و نبایدهای قرآن) تبعیت نمایند. قرآن کریم دین خدا را آدم تا آخر یک جریان پیوسته که همان اسلام است معرفی می‌کند (آیه ۱۹ سوره آل عمران). اسباب کسب توفیق نیز، حرکت در مسیر طاعت الهی و اجتناب از معاصی و توکل و توسل و در یک کلام، آراسته شدن به صفت تقوی و حرکت در مسیر دین الهی است.

اصل سهولت و سماحت: به تعبیر پیامبر اکرم (ص) شریعت سمحه سهله است. یعنی راحت و باگذشت (عمید زنجانی، ۱۳۸۶، ص ۷۴) - آیه ۶ سوره مائده (قاعده لاجرح) تیمم هنگام نبود آب برای وضو.

اصل انعطاف در برنامه‌ها: برنامه‌ریزی‌ها باید به روز باشند و بطور دایم مورد بازنگری قرار بگیرند.

اصل شفافیت و صراحت: برنامه باید دقیق و از نظر کمی و کیفی کاملاً روشن و از هرگونه ابهام و کلی‌گویی خالی باشد.

اصل پیش‌بینی و آینده‌نگری: برنامه‌ریزی نگرش و راهی است که عمل بر مبنای اندیشه آینده‌نگر را تضمین می‌کند.

(غنوی، ۱۳۸۴: ۸۷). از داستان حضرت یوسف (ع) و رمز موفقیت ایشان در آینده‌نگری ۷ سال خشکسالی نهفته است (آیه

۴۸، سوره یوسف). آینده‌نگری به معنای در نظر داشتن شرایط آینده و نیازهای آن است. حضرت علی ع فرمود:

«آینده‌نگری قبل از شروع کار تو را از پشیمانی ایمن می‌سازد» (شیخ صدوق، ۱۴۱۷ ه.ق: ۵۳۲). بر این اساس، مدیران و

فرماندهان باید در برنامه‌ریزی‌های خود، همیشه محلی برای حوادث پیش‌بینی نشده و خطرات احتمالی در نظر بگیرند.

اصل مشورت: استفاده از تجارب دیگران، خود تجربه و همواره راه‌گشا است؛ چرا که باعث عدم تکرار خطاهای آنان و

استفاده از بهترین روش‌ها در رسیدن به مطلوب خواهد بود. امام علی (ع) فرمود: «داراترین مردم در درستی رأی و

اندیشه، مردمان با تجربه هستند» (آمدی، ۱۳۷۷، ج ۱ ص ۱۸۰). و نیز فرمودند «میوه و ثمره تجربه (درکارها) انتخاب

نیک است» (همان منبع، ۱۸۰). امام علی (ع) می‌فرماید «دوران‌دیشی، نظر افکندن به عاقبت و سرانجام کارها و مشاوره با

خردمندان است» (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶: ۲۱).

اصل مشیت: قضا قدر یعنی هیچ پدیده‌ای در نظام آفرینش بدون سبب و علت نیست و هرگز خدا سرنوشت ملتی را تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه خود سرنوشت خود را تغییر دهند (سوره رعد، آیه ۱).

اصل اعتدال: نه اسراف و نه قتر، بلکه قوام؛ حتی در انفاق (سوره فرقان، آیه ۶۷) و خیرالامور اوسطها (بحارالانوار، ص ۱۱) اصل استمرار توأم با تامل: برنامه‌ریزی فعالیتی است مداوم و مستمر. پیامبر اکرم می‌فرماید بهترین کارها آن است که پیوسته و بادوام‌تر است اگر چه اندک باشد (آمدی و شریعتی، ۱۳۸۴ ص ۴۱۰). از لوازم اولیه برنامه‌ریزی این است که باید ناامیدی و یأس را از فکر دور داشت خداوند متعال در سوره یوسف (ع) می‌فرماید: «از رحمت خدا نا امید مباشید: که جز کافران هیچ‌کس از رحمت خدا نا امید نیست» (سوره یوسف، آیه ۸۷). قرآن کریم می‌فرماید: «ای اهل ایمان متقی و پرهیزکار باشید و همیشه به حق و صواب سخن گوئید تا خدا اعمال شما را (به لطف خود) اصلاح فرماید...» (احزاب، آیات ۷۱-۷۰). «و هرکس تقوای الهی داشته باشد و بر خدا اعتماد کند خدا برای او فرجی قرار می‌دهد و از جایی که حسابش را نمی‌کند، به او روزی می‌رساند» (سوره طلاق، آیات ۳-۲).

اصل عدالت: توزیع عادلانه ثروت و خدمات، شاخصه مهم و تابلوی قسط و عدل در زمینه‌های مختلف در جامعه اسلامی است (نقی پور فر، ۱۳۸۱: ۱۳۵) خداوند متعال در سوره حدید، آیه ۲۵ می‌فرماید «همانا پیامبران خود را با دلایل روشن فرستادیم و به آنان کتاب و ترازوی تشخیص حق از باطل نازل کردیم تا مردم به عدالت برخیزند» و نیز، رسول خدا (ص) فرمود: «بنده در روز قیامت، گام از گام بر نمی‌دارد مگر آنکه از چهار چیز پرسیده شود: از عمرش که چگونه سپری ساخته، از جوانی‌اش که چگونه هدر داده است، از مالش که از چه راهی به دست آورده و در چه راهی خرج کرده است و از دوستی ما اهل بیت» (مجلسی، ۱۴۰۳، ه. ق، ج ۶۸: ۱۸۰).

رعایت اولویتها در تهیه برنامه‌ها و مخارج، از جمله مصادیق امانت است. اگر کارها درست اولویت‌بندی شوند، برای موضوعات مختلف زمان متناسب، صرف خواهد شد. در این راستا عدالت و ارتباط آن با مفهوم عقلانیت، به معنی بکارگیری عقل و خرد در تشخیص مصادیق عدالت اهمیت دارد (سیحانی، ۱۳۹۴، ص ۱۴۰). امام علی (ع) در این زمینه فرمود: «هرکس به چیزی که مهم نیست بپردازد، آنچه را که اهمیت بیشتری دارد از دست می‌دهد» (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶: ۴۶۰). از جمله رسالت‌های انبیاء، تحقق قسط و عدل الهی، در حوزه‌های مختلف جامعه بشری است (نقی پور فر، ۱۳۸۱: ۱۳۵).

اصل بصیرت: نیاز است که مدیر اسلامی در برنامه‌ریزی خود از ظرافت و دقت در ابعاد مختلف برخوردار باشد. خداوند متعال می‌فرماید: زیان‌کارترین مردم کسانی هستند که کارهای بد را خوب می‌پندارند (سوره کهف؛ آیه ۱۰۴). در حدیثی امام علی (ع) فرمود: «ظرافت و دقت در برنامه‌ریزی بهتر از (داشتن) امکانات است» (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶: ۶۲). اصل فرصت‌گرایی و تهدید زدایی: امام صادق (ع) فرموده‌اند: «مؤمن، نیکوکار، کم‌هزینه و نیکو تدبیر برای زندگی است و از یک سوراخ دو بار گزیده نمی‌شود (اشتباهی را دو بار تکرار نمی‌کند)» (حر عاملی، ۱۴۱۴ ه. ق. ج ۱۵: ۱۹۳).

۲-۴-۳- مصداق برنامه‌ریزی اسلامی (احکام)

در اسلام این دین است که تمام اعمال انسان را مشخص می‌کند و شامل کلیه فعالیت‌های انسان اعم از فعالیت‌های فکری (شناختی و بینشی)- حوزه رفتاری (فردی و اجتماعی) و حوزه روانی حرکتی (عاطفی) می‌باشد. حدود اختیار انسان در برنامه‌ریزی و قانون‌گذاری تا جایی است که مخالف قانون الهی نباشد (لک‌زایی، ۱۳۷۸، ص ۹۷) حکم فقط از آن خداست و جز در موارد محدود انسان نمی‌تواند منشا حکم باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص ۳۳). ان الحکم الا لله (سوره یوسف؛ آیه ۴۰). با مراجعه به منابع دینی احکام و قوانین شریعت، محیط عمل انسان مسلمان در پنج حوزه مطرح می‌شود: ۱- احکام لازم الاجرا (واجبات) ۲- احکامی که اجرای آنها خوب است، گرچه واجب نیست (مستحبات) ۳- احکامی که ترک آنها واجب است (محرمات) ۴- احکامی که ترک آنها بهتر است و انجامش خوب نیست (مکروهات) ۵- قلمروی خارج از حوزه مذکور و در این محدوده انسانها مختارند آن‌گونه که می‌خواهند عمل کنند (مباحات) (فضایلی، ۱۳۸۹، ص ۳۳).

از طرف دیگر، احکام فقهی رایج به دو دسته: ۱- احکام فردی- تنجیزی: احکامی هستند که در منابع دینی مستقل از نظر و شرایط افراد بصورت قطعی ذکر شده‌اند و علیرغم پای‌بندی تک‌تک افراد مفاهیم کلی و حکم ثابتی هستند. مثلاً؛ نماز ۲- احکام حکومتی- تعلیقی: حاکم موظف به ملاحظه شرایط و موضوعات همواره در حال تحول حکومتی هستند (پرور، ۱۳۹۱: ۲۳). پیاده‌سازی احکام شرعی (برنامه‌های راهبردی در مدیریت اسلامی) مستلزم فراهم نمودن ساز و کار اجرایی است و بایستی از طریق برنامه‌های میانی یا تاکتیکی که همان احکام حکومتی هستند، به تناسب شرایط زمانی و مکانی دستورات اجرایی صادر گردند. مثلاً؛ اقامه و ترویج فرهنگ نماز در جامعه یا بستن زکات نسبت به اسبها. صادرکننده حکم در احکام شرعی خداوند متعال است اما صادرکننده حکم حکومتی ولی امر مسلمین است (حسینی و

همکاران، ۱۳۹۱؛ ۱۵۸). این دستورالعمل‌های اجرایی در سطح سازمان تبدیل به برنامه‌های اجرایی و عملیاتی می‌شوند که موجبات تحقق اهداف سازمان آخرت‌گرا (سعادت مادی و معنوی) را فراهم می‌سازند. همان‌طور که گفتیم احکام به عنوان نقشه و راهنما و برنامه در زندگی فردی و سازمانی ایفای نقش می‌کنند و دارای مراتبی هستند که سطح بندی و روابط بین آنها در نمودار ذیل آمده است:

سطوح برنامه‌ها و مراجع برنامه‌ریزی در سازمان آخرت‌گرا

۳-۴-۳- ارتباط لایه‌های برنامه‌ریزی در سازمان آخرت‌گرا

هر یک از سطوح برنامه‌داری دو لایه برنامه‌ای است که دسته‌ای از آنها ماهیت کلی دارد (سطح راهبردی). دسته‌ای دیگر از برنامه‌ها ماهیت جزئی و عملیاتی دارد (سطح عملیاتی). به عنوان مثال اصل توحید و عدالت به عنوان احکام شرعی که در سطح برنامه‌های استراتژیک یا راهبردی قرار دارند، بیانگر اصول اعتقادی است و از سوی دیگر، مجموعه‌ای از فعالیتها و عملیات. مثلاً عباداتی همچون نماز، روزه و حج به عنوان فروع دین جهت تحقق اصل توحید از سوی خداوند بر انسانها تکلیف شده است.

در سطح برنامه‌های تاکتیکی نیز مثلاً حفظ نظام اسلامی در کشور، یک حکم حکومتی است که در سطح راهبردی قرار دارد و در همین راستا احکام متعددی وجود دارد که به دنبال تحقق این برنامه راهبردی هستند و دارای ماهیت عملیاتی می‌باشد (شرکت در انتخابات و جنگ و...).

در سطح اجرایی و سازمانی هم همانند دو سطح قبلی می‌توان دو لایه و سطح برنامه را از هم متمایز کرد. بر اساس رویکرد مدیریت اسلامی سازمان‌ها از احکام شرع مقدس و احکام حکومتی به عنوان چتری استفاده می‌کنند که همواره سایه آن بر روی برنامه‌های راهبردی و عملیاتی آنها گسترده شده است.

۵-۴-۳- بودجه بندی

از وظایف حاکمیت توزیع عادلانه امکانات و فرصتها است. اگر کمتر از حق فرد به وی داده شود ظلم به فرد است و اگر بیش از حقش دریافت کند به سایر افراد جامعه ظلم شده است. زمینه‌ها و اسباب سلامتی، مال و اموال و شغل و مناصب (خیرات) برای همه افراد جامعه بایستی از طریق حاکمیت به قدر استعداد و استحقاق افراد فراهم شود (یوسفی راد، ۱۳۸۷؛ ص ۱۳۵). از جمله مواردی که اسلام در برنامه‌ریزی مصرف یا تخصیص منابع و امکانات مالی به صورت احکام در سطح فردی و اجتماعی در آیات قرآن یا منابع دیگر بر روی آن تأکید شده می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

نحوه تقسیم ارث، انفاق، مشارکت در امور عام المنفعه، پرداخت خمس و زکات، موقوفات و مدیریت منابع و مصارف قانونی بودجه و اموال و پرداخت هزینه‌های واقعی دستمزد (دفتر تحقیقات کاربردی معاونت طرح و برنامه و بودجه ناجا، ۱۳۸۵: ۴۶).

حضرت علی (ع) به مالک می‌فرماید: باید تلاش تو در آبادانی و استخراج منابع، بیشتر از جمع‌آوری خراج (مالیات) باشد که مالیات جز با آبادانی فراهم نمی‌گردد و هرکس غیر از این انجام دهد، شهرها و بندگان خدا را خراب و نابود و حکومتش جز اندک مدتی دوام نیاورد. این امر اشاره به اصل تقدم مخارج سرمایه‌گذاری بر مخارج مصرفی که منجر به ثبات اقتصادی و تقویت پول ملی می‌شود دارد.

در فرمایش دیگری خطاب به مالک اشتر می‌فرماید مالیات و بیت المال را به گونه‌ای واریسی کن که صلاح مالیات دهندگان باشد. زیرا بهبودی مالیات و مالیات دهندگان عامل اصلاح امور دیگر اقشار جامعه می‌باشد و تا امور مالیات دهندگان اصلاح نشود کار دیگران سامان نخواهد گرفت که اشاره به اصل در نظر گرفتن توانایی مالیات دهندگان (انعطاف پذیری و تخفیف) واصل تقدم مالیات بر سایر منابع درآمدی، دارد.

- در برنامه‌ریزی بودجه‌ای رعایت چندین اصل مهم است.
 - اصل تقدم مخارج سرمایه‌گذاری بر مخارج مصرفی که به ثبات اقتصادی و تقویت پول ملی منجر میشود
 - اصل تقدم مالیات منصفانه بر سایر منابع درآمدی
 - اصل بکارگیری عقل و خرد برای تشخیص مصادیق عدالت گسترده از طریق اولویت‌بندی نیازها، استفاده و تخصیص بهینه منابع و امکانات، ثبات پول ملی و..
 - مصرف قانونی بودجه و اموال و پرداخت هزینه‌های واقعی دستمزد و قراردادهای
- ضمناً در برنامه‌ریزی‌ها باید آرمان‌گرایی را با واقع‌بینی همراه کنیم که یکی از مصادیق آن حفظ وحدت امت اسلامی و پرهیز از تفرقه مسلمین می‌باشد. در صورت فقدان و یا ضعف در هر کدام از اصول و یا لوازم مذکور، به اهداف خود به شکل مطلوب و بهینه دست نخواهیم یافت و از کمال موفقیت و سعادت حقیقی، فاصله خواهیم گرفت.

۴- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

- با توجه به وجود تحریم‌ها و عوامل خارجی تهدیدکننده که از جمله راهبردهای دشمنان اسلام برای مقابله با نفوذ ارزشهای اسلامی در میان ملت‌ها بوده است، برنامه‌ریزی بر مبنای اقتصاد مقاومتی دانش‌بنیان (برنامه‌ریزی استراتژیک اقتصادی دانشی) ضرورت دارد. نظام اقتصادی فعال و پویایی که در عین حال کمترین تأثیر پذیری در مقابل عوامل تهدیدکننده خارجی همراه با رشد اقتصادی باشد.
- هنگام برنامه‌ریزی برای تحول باید توجه داشت که از آسیب‌های ناشی از آن که تحجر و انحراف بواسطه عدم رعایت ارزشها هستند، پرهیز نمود. باید مدیریت شود که این تحول در جهت درست انجام گیرد. در اسلام روش‌ها بایستی همانند اهداف بر اساس معیارهای ارزشی باشند. زیرا یکی از خصوصیات برنامه‌ریزی جامع اسلامی انعکاس ارزش‌های حاکم بر برنامه است و جهان بینی، و ایدئولوژی حاصل از آن بایستی در برنامه‌ریزی جامع تا عملیاتی منعکس شود. در اسلام روش‌ها مثل ارزش‌ها هستند و هدف به هر قیمتی وسیله را توجیه نمی‌کند.
- واحد سازمانهای آخرت‌گرا تک‌تک افراد مسلمان می‌باشند که تکلیف مدار هستند و بر ادای تکلیف و استمرار آن تأکید دارند. برخی به اشتباه آخرت‌گرایی را دلیلی بر تلاش کمتر و عدم پیشرفت در این جوامع می‌دانند در حالی که خدمت به مردم و آبادانی در زمره عبادات و موجب رضایت الهی می‌باشد و به فرمایش حضرت علی (ع) دنیا مزرعه آخرت است.

منابع و مراجع

- [۱] اخوان. پیمان و رضا حسنوی، و یاسمن ایدلخوانی، (۱۳۹۵)، «مدل ترکیبی رویکردی مناسب برای مواجهه با بحرانها»، دو فصلنامه مدیریت بحران - دوره ۵، شماره ۲.
- [۲] آقای. علی اکبر و فاطمه شاه بازاده، (۱۳۹۶). برنامه‌ریزی در اسلام، اولین کنفرانس بین‌المللی اقتصاد، مدیریت، حسابداری، علوم انسانی و بانکداری اسلامی، تهران، موسسه پیشاهنگان دانش.
- [۳] آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۷)، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- [۴] افجه‌ای، سید علی‌اکبر (۱۳۷۷)، مدیریت اسلامی، تهران: مؤسسه انتشارات جهاد دانشگاهی (ماجد).
- [۵] الوانی، مهدی (۱۳۸۱). مدیریت عمومی، تهران: نشر نی.
- [۶] اللیثی الواسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶)، عیون الحکم و المواعظ، به تحقیق حسین بن حسینی بیرجندی، قم: دارالحدیث.
- [۷] «انسان از آغاز تا انجام؛ سیری در آثار آیت الله جوادی آملی»، موسسه فرهنگی و تحقیقاتی اسراء، سید مصطفی موسوی تبار، مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۲، چاپ چهارم، ص ۶۳ و ۶۲
- [۸] بهارستان، جلیل، (۱۳۸۳)، «مطالعه تطبیقی مدیریت اسلامی و مدیریت رایج»، مدرس علوم انسانی - پژوهش‌های مدیریت در ایران، شماره ۳۶: ۳۷-۱.
- [۹] تقوی، سیدرضا (۱۳۸۰)، نگرشی بر مدیریت اسلامی، تهران: نشر بین‌الملل.
- [۱۰] پرور، اسماعیل، (۱۳۹۱) احکام حکومتی، قم: انتشارات کتاب فردا.
- [۱۱] حسینی و همکاران، (۱۳۹۱)، احکام حکومتی، فصلنامه اطلاعات حقوقی، شماره دو.
- [۱۲] حکیمی. محمدرضا، محمد حکیمی و علی حکیمی (۱۳۸۶). الحیاء: قم: دلیل ما.
- [۱۳] حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۱۴ ه. ق.)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت ع لإحياء التراث.
- [۱۴] دفتر تحقیقات کاربردی معاونت طرح و برنامه و بودجه ناجا، (۱۳۸۵)، اصول و مبانی برنامه‌ریزی، مجله توسعه انسانی پلیس، شماره ۷، ۴۷.
- [۱۵] رضائیان، علی (۱۳۸۰). اصول مدیریت، تهران: سمت.
- [۱۶] دیرباز، عسگر (۱۳۸۰)، عدالت اقتصادی در کلام و سیره علی ع، مجله حوزه و دانشگاه، ش ۲۷.
- [۱۷] رفیعی مجتبی، علی احمدی علیرضا، موسوی محمد و کرمانی محمد، (۱۳۹۲)، «اخلاق ثمره پارادایم مدیریت اسلامی»، دوره ۶، شماره ۲۰: ۴۹-۷۵.
- [۱۸] طبرسی، فضل‌بن حسن (۱۳۹۲ ه. ق.)، مکارم الأخلاق، قم: منشورات الشریف الرضی.
- [۱۹] فلاح زاده، محمد هادی و علی اکبری، راضیه، (۱۳۹۵)، «شیوه و روش حضرت علی (ع) در جامعه عصر خلفا»، پژوهشنامه مذاهب اسلامی، شماره ۶: ۱۳۲-۱۱۷.
- [۲۰] فضایی احمد، (۱۳۸۹)، پژوهش دینداری، راهبرد فرهنگ، شماره دوازدهم و سیزدهم.
- [۲۱] قرآن کریم.
- [۲۲] سبحانی، محمد قاسم، (۱۳۹۴)، فرماندهی و مدیریت اسلامی، تهران: انتشارات مرکز باقرالعلوم.
- [۲۳] عترت دوست، محمد، (۱۳۸۹)، « جایگاه برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی از منظر آیات و روایات»، توسعه انسانی پلیس، دوره ۷، شماره ۳۳: ۱۲۶-۱۰۷.
- [۲۴] علاقه‌بند، علی (۱۳۸۹). مقدمات مدیریت آموزش، تهران: نشر روان.
- [۲۵] عمید زنجانی، (۱۳۸۶)، قواعد فقه، انتشارات سمت و موسسه تحقیقات علوم اسلامی.
- [۲۶] غنوی، غلامرضا (۱۳۸۴)؛ سازمان و مدیریت آن، تهران: انتشارات ترمه.
- [۲۷] صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۷ ه. ق.)، الأمالی، قم: مؤسسه بعثت.
- [۲۸] لک زایی نجف، (۱۳۸۷)، اندیشه سیاسی مطهری، موسسه بوستان کتاب.
- [۲۹] مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۷)، مدیریت و فرماندهی در اسلام، قم: انتشارات هدف.
- [۳۰] مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ه. ق.)، بحار الانوار، بیروت: دارإحياء التراث العربی.
- [۳۱] محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۷۹)، میزان الحکمه، قم، انتشارات دارالحدیث.

[۳۲] مصباح، محمدتقی (۱۳۸۱)، پیش‌نیازهای مدیریت اسلامی، تحقیق و نگارش غلامرضا متقی‌فر، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

[۳۳] نقی‌پور فر، ولی‌الله (۱۳۸۱)، اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن، تهران: انتشارات مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.

[۳۴] نهج البلاغه.

[۳۵] یوسفی راد، مرتضی (۱۳۸۷)، روش‌شناسی دانش سیاسی در اسلام، پژوهشگاه علوم اسلامی.

[۳۶] واسطی، عبدالحمید (۱۳۸۸)، نگرش سیستمی به دین، مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.

[۳۷] واعظ خرگوشی، ابوسعید (۱۳۶۱)، شرف‌النبی (صلی الله علیه و آله و سلم)؛ ترجمه نجم‌الدین محمود راوندی، به تصحیح و تحشی محمد روشن، تهران: انتشارات بابک.

[38] www.dari.irib.ir

[39] www.modiryar.com

[40] www.hawzah.net

[41] www.daneshju.ir

